(З сільських настроїв)

ЧАСТИНА ПЕРША

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лоскотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напІвприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри-вікна, з яких немов щось виглядало,— Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею! — казав він уголос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого в'яза, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили з горбка униз фабричні будинки.

Вправо од нього грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались в ньому, а за ставком, на другому горбі, ховалася в деревах церква..Ззаду, за в'язом, лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами річки. Верби й верболози сірозеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишніх селах, біліли дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гучали в ясному повітрі, тихо і мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

"Вони" — були німці чи чехи, а може й євреї, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось не видко як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому тоту новину. Хома хоч ходить біля товару, та все ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби. От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші...

І він тоді пив пиво... На готові. Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу! слина котиться... Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де б вона заробила стільки?!. І швидше

віддала б ся. Авжеж... Таже то гурт, знайшовся б такий, що б посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, анІ дівці: хазяйський син не візьме убогої, — не такий світ тепер. Авжеж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, мов весняне повітря. Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепа з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов з пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу божу. Здоров!

Грубий голос йде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

—А ви ж думали — де? Дай, боже...

— На дідька б лисого сидів я тут — вже краще у Менделя... Сучий син привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твому...

— От купіть, тоді й розкутаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздихали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім, вип'ємо, бий його трясця...

— Але купите? А з волами ж — як? сам пан догляне?

— Хай вони виздихають йому до ночі... Він думає, сто сот крот його ма, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

— Ну? ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять...—-Кінець фрази згинув за тином.

* * *

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Сірозелені поля лягали з обох боків. Над шляхом біліла його халупка, мов йшла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося їх. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а

другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели в село, як рештанта... Брав, пане добродзею, в Адесі на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Мала, каже, плата, багато роботи, не хочемо, каже, своїми мозолями пузанів збагачати. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть... З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад.... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. Аякже!..

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка. Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

"О! таки починається!" — подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії,— питаю?

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь—швидко са-харню будуватимуть.

— Слухай, серце. Гудзя, слухай, Андрійку... якраз почепиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі! Що ж! вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він заробіток? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жили з себе висотала, аби не здохнути, прости господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні, руки, голі до самого ліктя.

Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку мовчав, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Врешті переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї…

Тоді Маланка стала, як стовп і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її…їж її, землю святу, вона тебе годує… вона тебе й сховає, чоловіче…

Вона стала біла як біль і справді налякалася.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір’ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувсь на нитці, і козаки з ччервоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко… — Маланка зразу одійшла. — Та чого ти крутишся по хаті, мов дзига? Так і миски поб’єш. І в церкві усе крутилася та оглядалася…

— Та його не було в церкві.

— Кого — "його"?

— Та то я так…

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна…а кінні наступають, душать."Розходьтесь", гукають. А ті: "Не підемо, давай нам наше… ми за правду".

— Та хто розказує?

— Марко… недавно прийшов з Адесу…

— Гущин? Кажуть — піймавсь на злодійстві, посидів у тюрьмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же богу!

— Та цить же ж бо! — гукнув Андрій. — Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, врядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили...

— Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад та й до врядника.

— Оце напалися... не знають самі за віщо...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди — не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку Їсти, вона не ввійшла вже до хати. На думці про Гущу старі помирились.

* * *

Ну, дав бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землI; порожні й обдерті халупки кидають кострубаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані: старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, боже, боже, трошки того віку, а як важко його прожити. Андрій знов не нанявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу дурно оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть або косять, а її Андрій іде стежкою,

ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона Їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі у панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матері лишилась стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз у раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові пажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, а в хаті мов в улику, у вікна дивиться челядь...

Імберу. матінко, імберу.

Вивини рубочок з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки. То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, мов горох. Налякане заколотом, знялось з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась І знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мами та в тата. Та й те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха, "водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись"... Бодай тобі, прости господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддай людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер ще дитину оддай їм... Не дочекають...

Не таку вона Їй долю готує, вона оддасть її заміж. За хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп, тож він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбути... Восени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого...

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспівує. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала. Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж високими маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму — так на доччиному. Хоч на старість діждалась. І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи не вісімнадцять років минуло — не перестає вона мріяти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

— Атож! і ви будьте здорові... Дав бог святечко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота... Лежи, сиди і не кивнись...

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, наче розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє з тим одеським паничем — не знаю, чи правду про нього люди розказують — з Марком Гущею. Все в парі та в парі, немов голуб'ята... Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

"Ач, гладуха — трясе салом, розносить поговір!" — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тимчасом росли тіні.

Попід тинами грались дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в один бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

"Яка ти розкішна, земле,— думала Маланка.— Весело засівать тебе хлібом, прикрашать зелом, заквітчать квітами. Весело оброблять тебе. Тільки тим недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а біднго приймаєш лише в яму... Але пождіть, пождіть! Ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять. Як вони наїдуть — так і поділять. Не дурно йде чутка, вже воно щось є... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, "пане добродзею", до плуга... Ох, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя — дитину свою вивести в люди..."

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки. "Сте-па-а-не!.. біжи вівці вилучати!"...— Біжи сама-а!.. — "Мати казали тобі,—бодай бись луснув!"...—-Тато казали тобі, — щоб ти скрутилася-а-а!.. —"Наших шестеро, гляди, Марійко!"...— "Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!"...—Що-о? Де-е?—— Тюу — гаа!..

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона все наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті, сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні звуки, немов діти плакали або десь ціпи гупали на току — і раптом овеча отара залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалась, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е... В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і щезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі звуки, весь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорниш чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов міфічний бог, ляскав з пуги і кричав диким, грубим голосом, покриваючим усе:

— Гар'я!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил потиху сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих звуків.

На землю глянули тихі зорі.

* * *

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькирчик в Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво піниться в зелених склянках і шумить в голові.

— Таже сказав, що буде.

—О! о! А нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми?

—Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'е вдома, тобі ж гірше буде... А їй одна доля: у наймах. Думаєш — возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра ж одведеш в Ямище до економа: добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю. Я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться... Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встав з-за столу.

— Сиди... Може, не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий червоний од пива вид, од якого пашіло жаром.

— Ти не крути... Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віка? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб... Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди! Наша доля така — робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш —— Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвости бачив замість людей: бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю од людей — до волів тікаю. З волами розмовляю... Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають... та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!.. Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюся чого? на душі легше... як нахмариться там — вилаюсь і легше... якби не лаявсь — згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа пашить... як запече, як запече — так узяв би

в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю, очі його дивились кудись поза стіни, безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним: отут, в тісному ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився.

— Пропади ти пропадом... Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

— ...Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось од панщини...

— Ну, як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ...Злежалось полотно в коморах... Люди прохають — дайте хоч на сорочку,—хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла...

— Авжеж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як — яке? Таж розказував.

— А — так-так... Ну, пиймо краще. За ваше...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт із тобою, не хочеш, як хочеш.— Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

* * *

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її кружились кури і сокотали, до-поминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином...— проганяла їх Гафійка.— Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він би вам сказав: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають всі ваші яйця або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може, ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш, ти нічого не розбереш... Бо коли б ти був розумніший, ти побачив би, що й люди такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати мене за нього сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю, чуєш ти, зозулястенька! Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не заклюють... Коли й люди на його, і староста, і навіть тато нападаються... а він добра хоче людям. Не тато, а Марко... Чуйте ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуш! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти... Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

* * *

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди, мов каня, прохали дощу, бо все

віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила, і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сни. Зате чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більш Андрія опановували мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювавсь серед ночі і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну, фабрика свистала? — сердився він.

— Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся...— бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до рання.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз у раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потому бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійкою — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом мліти. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він одсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала

на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно іх єднало — це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

—А ти ж що, плюнув йому межи очі? —допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо.

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! їй-богу!— хвалився Андрій.—Таке вигадав!..

* * *

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, весь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить!..— скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилось людське м'ясо.

— Здурів! здурів! Їй-богу, здурів...—кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилася перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивилась на його здивованими, повними обурення і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Такого ситого! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не спродав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить. Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злоти, а він його зварив!

Усе це, з плачем, викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він одніс горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, юшка так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вон захляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих: їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простору, поза стіни, поза хату — і зразу ясно стало йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть, і йому раптом схотілось покинути хату...

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв в хаті, обнявшись з тишею.

Потому вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взялись за рибу. Вони поїли все дощенту, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і, мов голодні коти, вилизали навіть миску.

* * *

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На пій лиця не було. Бліда, засапана, очі горять і вся тремтить.

— Іди... міряють...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тільки що полола, вона махала перед його очима і показувала на двері.

— Іди ж, мІряють-бо...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити...

— Яку землю? Що ти мелеш!

— Всяку... поміж людьми... Іди доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще приладь дістанеш...

— Свят, свят, свят... Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вищала вона тонким голосом.— Тобі, може, байдуже, дак-мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачачи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити, Андрій це бачив.

— Тю, дурна!—знизав він плечима: — таже бачиш — іду...— Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани. Ходять собі по полю та й міряють. Вона їм в ноги: пани мої, лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там, де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо... А самі регочуть, бодай би вас бог мав у своїй ласці... Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить... Стійте, стійте, може, і в неї голова недурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б Содома знялася, що живцем пожерли б один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не

скривдять... Ще коли б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний грунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребнем волосся, що аж вилискувалось, сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була, як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б, ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? — питала вона Андрія і дістала з скрині єдину його святочну одежу.— Закропи душу ягідками, ковалиха дала.

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало, врешті, серце, повне надій. Осміхалась доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потому поїхали. Маланка вічно крутилась думкою коло тої події, розпитувала людей, снувала надії. Говорили ріжно. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться.

Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний гатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більше приємності, як горсточка насіння, випрохана в путящої хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що можна б узяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням —— великих і малих — і раз у раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій,— Адже у нас усього-навсього дві грядочки.

Вона таємниче осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім...

В неділю вона ходила в ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простору, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно, баба має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка…

* * *

Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? —поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклало на її білому виду, широко оодкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою? Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? де була? Що ж це, господи, подіялось з дівчиною! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива…

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи напідпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу... наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка: — бачиш, заслабла... Біжи зараз по Мар'яну... може, одшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидше...

Андрій подавсь до шептухи.

Мар'яна, мабуть, помогла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало од думок...

* * *

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча од цілоденного напруження, дотик мокрої сорочки, холодної од вечірньої вогкості, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь в воду; і вмить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага: то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробити, за дванадцятий сніп жавши, а треба... Що, пучку врізала, сичиш з болю?.. Ай, ні, таж то окріп збігає...

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті чи надворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки, ніженьки мої... Іже єси на небеси... Хліб наш насущний... А-а-а!.. зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки... Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!,.

Хіба ж не радощі!

* * *

Допіру по жнивах показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Мяланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців пани поїли. Ще трудніше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу та хвалиться, що й панові таке буде, як волові. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, "пане добродзею"? — привітав він його з п'яним сміхом.— Лови, лови, може, нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся!. Сови га ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихій матері. Кажи — наймаєш Гафійку? Ні? Волієш з голоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже ме... Але Гудзь дасть дулю,— о!..

Андрій не витримав.

— Ах ти, п'янюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене!.. —кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш!..— завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадої втіхи, очима.— Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— Атож...

— На фабрику, кажеш?

— Таже чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту. Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

—А де ж? фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужне, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

* * *

На покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подавсь у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дужа няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай от своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися — була думка заробить хоч на весілля, а тимчасом такий рік випав, що й хліба нестане...

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присохне на ній, як на собаці.

* * *

Чим ближче було до пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайності, чепуріння — опанував її цілком — і вона вклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині, щодня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок...

Гафійка мусила нарізати з паперу нових козакІв та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала її голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась, немов у свято і, сидячи у своїй охайній хатинці, часто поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часто удень, покинувши роботу, вона висувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдуже чути — так се бубна. Як тільки з далекого кута села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудіння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась вгадати, в чийому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженні, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон грав. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонею і жадібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказанно дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

—Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом.— Буде годувати чужі діти й жінку-нетіпаху. Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати, немов кобилі.

— Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току.

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з ГафІйкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от не видко як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку опріч неї ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вип'явши боки, моргали по кутках зморшками-тінями, паперові козаки, узявшись в боки, стояли вряд і мовчки дивились на тьмяне світло лампки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі.

Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Ма ланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села — і багатих, і середніх, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло! — гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі.— Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити до ладу не годна? Кара божа, не дівка, — сердилась вона знову: — ти як голову вичесала? Хто тебе візьме таку нечупару?.. Чого мовчиш? Говорити не вмієш? Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням. Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой, доведеться...

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухалася до останніх звуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надІЇ, останні сподівання...

* * *

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темнії ночі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві і Маланці, як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани, йдуть та йдуть чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлІ, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірій безвісті...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітить низька стеля, і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями у хатнім присмерку, сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання: — чи прийде коза до воза? А мабуть, прийде...

12 січня 1903 р.

ЧАСТИНА ДРУГА

Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчеться по вогких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та колить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. Аякже... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать — ячмінним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти та один бабі Мар'яні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втікла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей...

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він загрівся, димів парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молочні.

Село було засипане снігом до половини, низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коливоротом по полі око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку.

Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де-де! Щоб син хазяйській та взяв убогу? Щоб ПрокІп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а МаланцІ горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити... Ха-ха! оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї. Може, вже й кісточки його згнили, може, помер десь у тюрмі. Була дівка як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гущу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомився. Геть чисто захляв на зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш...

Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. .Аякже... Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, боже... взнаєте, тепер такий полохливий, що й тіні своєї боюся.

—Хіба в тебе душа? От заячий дух....

Хома видимо глузує. В зморшках старого безвусого-виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

— Ха-ха... Мені? А, добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити...Став пиво, скажу новину.

— Де-де? Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахаркі зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірить, чортове зілля...Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився да Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— Нащо лопату покинув, ще хтось потягне, ти! — почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у сніг, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішуче, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим

стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

"На сей раз Хома не дурить", калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидше хотілось минути, щоб побачить простори.

Коли ж нарешті ка горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Ньо... Вйо! Соб-соб!..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

— Буде?

— А буде...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали, як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіні сахарні, круглі жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже... — прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й "фабрикант"...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево нарості аж вище носа, а тобі жили тягтиме, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

— ...бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовині тобі готують — чотири дошки та яму. Та й вже.

— А, які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба

— От взяв би — р-раз, р-раз, розвалив би к бІсовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вішні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморшка на безвусому виді скакала у нього, і видко було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язикІ забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що-бо він каже, господи боже!

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій осміхнувсь винувато. Чому б не поставить? Ой як би охоче він сам напився на радощах пива, та...

— Вірите, Хомо…

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж "фабрикант"! Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

— Гуральня буде?

—Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тимчасом голодний зростає, множиться, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний господь порідив вас війною, або мором яким. Може б, легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня — і буде...

* * *

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерлі руки.

— Забула, що піч холодна,—винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла у сінях?

— Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закриті очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та

негода не тільки в природі, а в серці. Облетіли надії, розметались безслідно, і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показать свою правду: як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. "Нащо знімаєш? Настане весна — лани засієш". Це Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє — а всім судилась однакова доля. Холод і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбира стріху в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно. Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить... Якби пішла за нього, читала б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько небагато заробить, я немічна, зчорніла од праці — та що із того? А Прокіп...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору наймуся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давнє, напівзабуте. Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Їй-богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люди городи копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікон вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, слова стелились лагідно, як останнє проміння, і гасли поволі в вечірніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

"Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за грати, а твоє слово ходить по світу"...

...настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а восени...

"Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки?

Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, щодня думка круг тебе в'ється"...

...Таки посватає хтось... ще твоя доля за дверима у бога...

"Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш"...

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибінь і приймали, як в м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки...

* * *

Маланка не хотіла вірить. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінився, так сердивсь. Гудзь, Гудзь... Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду, і очі лізли наверх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками, і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежі, Маланка старалась догодити йому, і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв

зірками і загортався нарешті на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка гриміла ложками, хлюпала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожне слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє і коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні і розростались. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будуванню кінця не буде. Се була його гуральня, се він ставив її, і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігала дивитись, як посувалась робота. Вона навіть забула свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по зелених святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму, і з колишніх руїн сахарні розлігся понад селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик машини довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить. Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Се тобі не земля, що буцім мають ділити... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а гуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

* * *

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а всередину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході: таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає, бунтує народ. Бомажки, розкидає. А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу і уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... Їй аби люди, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з-під пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподіваєшся Гущі?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Сеї ночі Марко мені снився.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять...

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносить листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку — хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюсь — Марко. Такий сердитий. "Я, каже, сиджу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки". А мені соромно — страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показать йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей. Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

ПрокІп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але — зітхай, не зітхай — інакше не буде. Він хтІв принаймні словом полегшити свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі — пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним,

багатим. І нікому крикнуть: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не візьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що ми можемо? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде. Коли б спромога хоч це зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серці — торкнись до болячки — і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він як бурчак рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б всі.

* * *

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій буй при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав, або блукав десь удвох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порохової колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село — котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній — ніхто не питав. Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

— Чули? будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуться злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— Аякже!

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут — сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця-краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. Нащо йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало:

"Не журися... поділять... поділять"...

Думи про землю будили Маланку по ночах. Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи, ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було: довіку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пітьму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тимчасом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і добра. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би — небо задивилось в озерце, на сіножаті — віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: "бабо!..". І все те — родюча нива, віз, коні, кубло,— все те своє, рідне, з серцем зрослося. "Що ж се я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак"...

Вранці Маланка — кого стріла — питала:

— Не знати, будуть ділити землю?

Ковалиху — і ту зачепила:

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати.

— Аякже, Маласю, чула. Аякже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у

пана одну десятину: й завдаток дав, а далі не хоче платити. Нащо, каже, маю викидать гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Оце! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люди не бились поміж собою...

— Ой, коли б то дав милосердний... Звісно, люди — божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось, як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці.

* * *

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!

— Хіба не можна? Може, тут щось погане говорять?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

—Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще роздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу.

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей, як маку, і ані клаптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ножик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив євреїв на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин, всі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких, певно, більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Се чоловік з Ямищ,— пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розказуйте далі,—попрохала вона.

Той перестав кліпать очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишіть приговор. Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротший на четвертину.

— Ого!

— Цитьте! нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Осе тал добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ножик.

—А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лампі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане? Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

— Заба-стов-ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

А так. Пан кличе косити, добре, карбованця в день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива — давай нашу ціну; незгода, — назувай сам постоли та й гайда з серпом на поле.

— Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха-ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лампи. Пан в постолах!..

Перед очима в Панаса невідступне стояла кумедна постать гладкого пана у постолах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що знайшла своє слово.

Озуть пана в постоли!

У цьому слові була ціла картина, розкішний план, справедливість людська й небесна.

Озуть пана в постоли!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— Авжеж. Як не послуха — бити.

Бо вже нікуди далі, все одно пропадати. — Хоч в яму, гірше не буде. — Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть. — А не дасть. Як хочеш їсти — пий воду... — З'їв півбіди та й напийся води... — Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш. — Озуть пана у постоли...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатись з паном.

Пан не хотів вже взувать постоли, не хтІв сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все переможе. Краще далі од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село, і в кого ззаду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голіруч їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лампу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі підписали. Багачі не схотіли.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Береза, Веселий Бір.

О! Чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! підписать!

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі хмари, і сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачить, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба всім пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

— Тю, який бунт?

— Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може, пани?

Але Панас міцно стояв на свому. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

— Та добре, добре, а поки що...

— Це буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із лісу, закинути вершу у панський ставок — але бунтувать проти пана цілим селом, на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах.

— Бачите... ось!

Так Панаса і облишили.

* * *

Грім все гуркоче, і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливуть потоки і підмивають сіно. Пропало сіно! Маланка закасалась та лізе в воду, і тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо. хтось стука в вікно.

Вікно? яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на гуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя! — повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.

— Боже мій, боже...

Маланка товчеться у пітьмі, як миша у пастці, а що хотіла зробити — не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральні, нещастя, Андрій вмер, може, он лежить довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівне дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з гуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, аж Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вогкість ставка і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях.

Їй пояснюють.

— Він, бачите, був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини, — каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...

— І повернулась, — каже Маланка.

— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.

— При самій долоні.

— Живий? — питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій — Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте, як віск, обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став... Збери мої пальці....

— Що ти кажеш Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю... Я ними хліб заробляв... Ой... боже мій, боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять в мене пальці, — жалівся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну їми — а все кортить — так і болять. Ти їх поховала?

— Авжеж. На городі.

— Що ж будем робити? — журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Се добра справа,— кричав Андрій.— Робив, пане добродзею, на сахарні дванадцять літ — не чужа ж вона була, а твого тестя — тепер у тебе руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Толі ходила Маланка. Просила, благала — не помоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню! — шипіла Маланка, зганяючи злість.

* * *

— Мамо... що я вам скажу..

— А що там, Гафійко?

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забирайся з світа.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти — куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї! Я вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. Мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала вголос:

— Якраз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молочні.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку. Він нахвалявся:

— Це їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

— Що ти зробиш йому, гладкому?—думав Андрій.— У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидше, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не щодня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люди на поневіряння.

Бона знала, що значить служити. Це добре знали її спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось-ось не видко — будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводить до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажах, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все це вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий гурт, уїдливий і пажерливий, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводились краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стогнали: ох! о-ох!.. наче хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтів... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходить і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпари. Вій був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорних волоссях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней. Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки, було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: "як їсть, то впріє,

а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук..." Коли ж страва була недобра і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: "злидні! що воно їло удома? Юшку з картоплі".

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить. Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з презирством цідив крізь зуби: "голота! що воно має... Якби робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає".

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постаті падала тінь — і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидше.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала:

— Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях... Мого люди слухають дуже... що скаже, так вже й буде.., Страх — поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб не розтеклося добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталось з народом,— жалівся жінці.— Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така розпуста. Вже мені ті верховоди... Голота! тьху!..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збирались гості. Холодком, в свято, приходив Скоробагатько Максим, староста сільський, якого дражнили "вовчком", і тесть Підпари, Гаврило. Вони сідали надворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигодніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха! Пащо багатим стільки землі? Щоб, значить, "усім по сім"... Ха-ха!.. Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. Нащо вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

— Атож! Що громаді, те й бабі,— посміхався криво Гаврило. — Ше доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой-ой! Ще й як! Хіба забули вже жати?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме. А що надбав, то його праця, і всяким неробам зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би кращу рушницю купив... Ох, ох, боже мій милий!.. Твоя негодяща, мотузком зв'язуєш...

— Буде й така... нащо гроші втрачати...

"Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий", — хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим. Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

* * *

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ножик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну...

— Звідки ти знаєш?

— Тільки що Прокіп з людьми був в пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дітвора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як ціп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авжеж.

— Бастуймо і край,— рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку людей підіймає.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люди.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дрімає, як море, у сірозеленій мряці сниться їй серп.

* * *

Хома сидить на горбку. Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на миляній баньці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х-ха!

— Їм такі не потрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені — пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— З'їли мене, пане добродзею... Взяли та й з'їли...

— А ти думав — вони пожаліють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво. — Бачиш отих, що там! — Потому повертає його направо: — і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь,— здеруть із тебе шкуру, оббілують дочиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой, правду...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по-новому.

— Запоганили землю, наче короста,— чує Андрій.— Скільки Їх — жмінька. а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на

панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани і навіть сонце в покорі стелеться долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може, душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви поніміли навіки всі догола, кроти сліпі...

Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люди?

Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Гострий колючий сміх креше з них іскри, а насподі сірожовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно. Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, мов вода в казані.

Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось ближче, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця, як море... панське багатство... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... а ти прийшов маленький, сірий, як мишача тінь, — і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звила, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоб, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? — свистить Хома, — тільки гола земля та сонце.

Хома божевільний... Що він говорить? Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий, як заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори вдолину, наче межи очі плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Овва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

* * *

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Янє?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

—Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього? Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Як каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

— Ну добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін і тільки високий жіночий голос ріже його, як поломінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люди.

— Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхристані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке? Ну! Говори!

В одповідь челядь кричить гуртом:

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився і не сила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротях, як сіра отара, яку женуть на пашу. З будинку вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан. — Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку.

— Бестії! хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні, як у кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту і рощини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси: гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер моріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишились в оборі. Двері в возовню стоять отвором, і чорна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть надворі, а коло неї валяються шори. Ах ти, скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію, гей!!

Знову тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без одповіді гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвір'я…

Що ж се таке?

Сниться, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганяє по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А бестії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки — ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнуть, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, бестії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани прибудуть, і все скінчиться. Але ті хлопи!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі-трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотній і безпомічний, повз замкнені брами стодол, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі коров.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа — сапа економ, трясучись на стременах. Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?

— Маєш женців доволі? ха-ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здіймає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видющі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть найматись, мчить селом швидше, ніж економів кінь. Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядіть ще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє:

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— Аякже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У полуднє діти розносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і з-за плотів йдуть за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постоли...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Люди встигали побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце червоне на зеленому небі, певно, на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте на землі непомітно. Жевріють вікна по хатах та ревіння худоби боре густе повітря. Хіч би нагодував хто скотину...

— Що ж вона винна... Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

—— Їй-богу, сама побіжу годувати...

—— Сумно як, господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло, налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

* * *

Пан сидів мовчки — і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злораде, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики — все се проплило, як хмара на літнім небі. Так і поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налякав.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може, кому й кортіло, та боявся. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущиться зерно з перестиглого колоса, м'яко пада на землю, як плаче нива золотими сльозами. Їй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні

зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зиркнув на женців і тільки криво всміхнувся.

* * *

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розпливлися і гинуть у пітьмі, а Хома чує їх скрізь: отут, і з правого боку, і ззаду, і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити всередину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зІлля.

Гострий колючий смішок ворушиться у грудях у Хоми, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан походжає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом. "Добре сінце, прошу пана?" — Як золото чисте,.. — —Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заскочив, — і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на йому чорні, а куртка біла — і знов зацибав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Ще встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагай при боці. — Сей рік більше маємо сіна. — "Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати".

— Стане й продати, — говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна і потрусив. Потому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Це сердить Хому. Однак сіно починає горіти.

Тоді діловито, спокійно Хома відходить далі, під другий стіг.

Блимне на мить блищаком і знову згине у пітьмі.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Скирти чорніють виразно, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить. Коли ж розплющує очі, стоги вже не ті: вкрились димами, і такі легкі, рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть нагору, а чорна маса то гнеться під ними, то виросте раптом, наче намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій ллється по його жилах, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тимчасом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Це вже не діти в червоних спідничках, а щось велике, завзяте, як звір, що намагається скинути з грудей вагу.

Простягає спідсподу руки з синіми жилами, душить і підгортає під себе, наче ведмідь. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Стоги вже в'януть, осідають, а він все пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем, хлюпає полум'ям в берег чорної ночі.

Хома сміється. Смішок добувсь йому з горла і покотився по зморшках обличчя, а від того Хомі легше на серці. Прийшов вогонь і наче випік у грудях болюче місце.

Вогонь!

Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Каламутні Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, усе спопелили, — сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем...

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Аякже. Сам бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш своє добро з людського поту та сліз, з людської кривди, поганиш землю, а вогонь впав — і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнуть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем — і здається, що коли встане або перестане дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті скорились. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Хмари рожевіють на небі, а далечінь тріпа чорними крилами наче кажан.

На осяяне поле впали од копиць тіні і полохливо тремтять. Навкруги тихо.

Сіно дотліває поволі, і лиш часом бухне з тріском сніп іскор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Раптом далекий гомін долітає до Хоми. Певно, біжать рятувати. Хома осміхається криво.

Біжіть, поспішайте. Йому не хочеться встати. Байдуже. Спіймають? Нехай.

Голоси все ближче. Вже чутно, як гейкають люди, як одкидають землю позад себе копита.

Тоді Хома зводиться врешті. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, весь кострубатий І чорний, відходить у пітьму.

* * *

Збирали пізні гречки, коли в селі несподівано з'явився Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якось по-новому дивились в очі. Навіть Андрій

вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся.

— Що, попосидів?

Мовляв, знаєм, за що.

Якось інакше, ніж перше, люди говорили слово "попосидів в тюрмі, більше знає, ніж ми".

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять, і т. інше. Він був бажаний гість.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи добре почула?

Ледве діждалась, як смеркне, і побігла додому. Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямила, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, мов намисто низала — сама не знала, чого. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли попід верби. Гафійка була якась нова, прозора, старша

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тимчасом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів.

— Ти звідки знаєш? Авжеж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люди, що перше. І в нас була заба-стовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— Аякже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив, як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твоміу і досі досадно, що я не в Сибірі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещастя — змінилися зовсім. "Правду, кажуть, говорив Гуща"... Добре, що ти прийшов. Тепер нам легше буде....

— Кому се нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. "Розкажіть, каже, про тих демократів"...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!..

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка почервоніла, навіть поночі видко.

— Що — я...

Коло Гущі скоро скупчилась молодь. Він усе знає, сидів у тюрмі. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. З своїм невеликим гурточком він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось само собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, тепер втяглись в роботу, у гуртове

читання. Навіть старі хвалили Гущу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову одповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння.

Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею і верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуща говорить про спілку. Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очами нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна йому шкура, та й в латках.

* * *

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне, і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під воротьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з пітьми, хто знає — чиї, і гинуть у пітьмі.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь ближче — там у Млинищах, або у Рудці.

— Підпалено, видко.

Собаки виють скрізь по дворах, — і сумно і моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив…

— Згоріла, кажуть, дощенту сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогню. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село, як острів на

вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, господи боже!.. Горять все пани, генерали, великі "члени", що й доступиться до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди. як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати, — сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги попідвіконню, літали чиїсь слова, світились маленькі вікна і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Кожної ночі здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З-пІд волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший звук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пащу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти! — Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в пітьму.

Нема нічого, чи причаїлось?

Стріляє.

"Ох-ох-ох!!" стогне пітьма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

* * *

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якісь жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не

спали, щоб бути напоготові. Правда, після того як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні, і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Рух у селі був незвичайний. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом неоране, незасіяне навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почуєш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься.

— Бідний розкидає, а багатий збирає.

— Нічого. Минеться. Доведеться і свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами. Підпара насував брови на очі і лаявсь.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Треба і нам скликать людей.

— І Прокіп такої думки.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може, у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулась од Гущі і щось витягла з-під карсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— "Земля і вол..."

— Ще не дошила.

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... Як буде треба... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І замовкла. Винуваті очі несміло шукали Маркових.

* * *

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому. Стовбур чорнів у лісі, чи манячіла людина, трудно було вгадати. Тільки там, де плече торкалось плеча, або чулось ззаду тепле дихання, люди напевне знали, що вони не самі. Лиш почувалось, що з туману ллється в ліс жива течія люду, як вода в долину, що лава росте й збивається в купу.

— Хто там прийшов?

— Се ми, ямищани.

І знов текло та м'яко шаруділо в лісі.

— Хто там?

— Не бійтесь. Свої...

Вже почувалось, що й далеко так само, як тут, дихають груди, тіло торкається тіла і щось живе єднає з далекими близьких, як хвиля єднає окремі краплини.

Черкне хто сірник, — і на мить виткнеться з пітьми з десяток сірих облич, здригнеться молочний туман і заграє, як риза в церкві, жовта осіння галузка.

— Чого мовчать? Нехай говорять...

— Говоріть... говоріть...

Велике тіло колихалось у тумані, і од краю до краю одна кров переливалась у жилах.

Байдуже, хто говорив. Аби почути таке щось, що б зв'язало докупи запорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудою пливти.

Земля!

Бренькнуло слово, як висока струна, і настроїло серце.

Давнє, знайоме й близьке слово. Це не той сірий жорстокий клапоть, що як п'явка тягне з людини сили, а сам родить будяк; це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці як мрія, як щось невимовне, од

чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами.

Земля — дар божий, як повітря, як сонце...

Земля для всіх. А хто її має?

А хто ж її має? Пан, багатир...

Є поле в руках багатих, і є убогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги... Тільки свої чотири кінці...

В тумані, то тут, то там, як островки, зринали глухі голоси.

"Тепер скажімо так: мені потрібна земля, бо своєї немає, й тобі потрібна... А пан те бачить і наганяє ціну..."

"Не пан наганя, а самі б'ємось за аренду, бо ти не візьмеш, то візьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинуть — та й платиш..."

"Однаково гинеш... Земля не виносить видатків, голодна не хоче родити. А що вродила, все забрав пан".

"Пропада твоя праця... А на той рік знов ідеш до пана, сам себе дуриш..."

"Страшна видима смерть..."

Слухайте, слухайте! Годі вам там! Земля належить трудящим. Хто багатому дав його багатство? Ми, мужики. І звідки сила в нього? З нас, мужиків... Діди наші, батьки й самі

ми життя ціле робили на пана. Хіба ж ми не заробили собі землі?..

І знов у тумані бриніли окремі розмови, як зачеплені струни.

"Подать плати, москаля дай, щоб землю нашу од ворога боронив... А що ж мені боронити, коли в мене землі нема? Зроби спочатку так, щоб була в мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити..."

"Зруйнуймо засиджені гнізда, як роблять інші, викурімо багачів, щоб не наважились більше вертатись, тоді миру вільніше буде, тоді в нас буде земля..."

Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька разів крикнув: "Люди! Християни!", але його не пускали.

— Мовчи, заважаєш.

А він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки.

— Люди, християни!

— Хто там говорить?

— А хто його знає...

— Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика; народ розорили та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими. Наче за звіром. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милості й справедливості.

— Від кого?

— Знаємо! Ждали!

Здригнувся туман неначе і колихнулось сподом, ось-ось хлюпне в береги.

— Нема терпцю! Урвався...

Панас ізліз уже на землю й винувато обертався до сусідів.

— Хіба я що? Я згоден... я на все згоден... Як люди....

— Знайшовсь мудрий, потерпімо, каже.

— Цитьте, — нехай говорить, хто почав.

— Говори, Гуща.

Долом шуміло, наче бурчак у повінь котив по річці каміння і рив береги.

А з туману, як з хмари, плив голос і падав між люди,

— Вся земля наша, одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг политі потом, погноєні кров'ю трудящих. Одберім землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба доволі для себе і для дітей.

Ось слово: одберім землю!..

Воно впало серед такої тиші, що чутно було, як мостилась по гніздах птиця, або спросоння била крилом на вершечках дерев.

Одібрать землю!

Ці два слова досі лежали на споді кожного серця, як захований скарб, а тепер, вийняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем.

Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не оддасть. Ходім і однімем своє, неправдою взяте од нас і батьків наших. Одберімо хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота.

Груди так повно зітхнули, аж ліс обізвався.

Велике тіло розросталося наче, простувало застояні ноги, затерплі руки. Почуло силу. І благовістило у ньому, як дзвін на великдень: "Буде земля,.. Однімемо землю,.."

Ту саму землю, що, як мрія далека, тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку...

Тепер вона близько, простягни руку й бери.

І не хотілось розходитись із лісу, розривати на частки могутнє тіло...

* * *

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і поклали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люди вагались. Всі напружено ждали, а чого саме — ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутне, самотньо якось, і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні, і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін або розрізав густе повітря постріл рушниці, люди вибігли б з хати та кинулись осліп одні на одних.

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував двері у сінях, пробував довго, чи добре замкнені, і перше, ніж облягатись, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворушився на лаві, важко сопІв, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Тоді ставало знов тихо, під лавками пищали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав, Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в пітьму.

Нарешті, Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце, і в такт його перебоям гупали Підпа-рині ноги коло стодоли, біля стіжків або під стінами хати.

Часом хазяїн вибирався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

З наймитами Підпара поводився краще, не лаявсь, не підганяв, як перше, але в спину їм завжди дивилось підзорливе око, або під час розмови зненацька вставала за ними важка, як дзвіниця, постать Підпари і кидала тінь.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась нерано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом не сьогодні, то завтра. Їй не хотілось нічого робити і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І певно, ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі.

* * *

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар на землю своє останнє багатство.

Гафійка ловила хустя, що розметав вітер по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка надулась, котилася кругла, мов вагітна жінка, рукавами ловлячи землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидше винось?

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі і заскакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли догори очі і щось пройшло по юрбі, немов зітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Бона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп, і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону виривались окремі слова.

— Хвалити бога, діждались люди...

— Всім буде, всім стане, — дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молочні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуєм, Андрію, пана у постоли!

— Аякже!..

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався, наче вогонь на вітрі...

З хат висипали люди. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Дорога наллялась народом.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче воскові свічі по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч палали воскові свічі в руках і пливло аж під зорі "христос воскрес".

Раптом передні спинились.

З-за вугла виплив другий потік і перерізав дорогу. І там теж червоний прапор був попереду. Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава богові, слава..

Вітер зірвав в ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так тісно, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуща. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає? — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту — їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всі знають, що землю оддали людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Оце твоє, а це моє... Щоб порівну всім. Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, непам'ятлива, тепер у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею.

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де люди? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці.

Баби:

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси…

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Це їм, як перець собаці...

Гущу та Прокопа мало не розривали. — Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю — чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... се я, Маланка. Почекайте ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш-но, Прокопе, щоб мені одрізали ближче, там, де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона зігнулась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

* * *

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали дощенту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора се була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут? Правда, гуральня панича Льольо, економія пана — мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладновані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на баских конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня, і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці. Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси? — дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— Нащо ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись, їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах, — сміялись люди.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Приходжу в село, день будній, а люди до церкви. Спинили й питають — хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Сестра ледве на ногах встоїть, іде і заточиться, а очі червоні та каламутні. Ах, боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач. — Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо, коли прийдуть. — Кого ж ви ждете? — Голоти. Переказали, ждіть нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх боре людей. Ще вдень — нічого, видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч — стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Се ж палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, зв'язали і повели на зборню. — Палити хочете нас? Бий їх! — Ті в крик. — Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали. — Ніхто не вірить. Та вже церковний староста урятував. Коли б не пізнав, забили б на смерть. Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах, боже...

А тут швагер прийшов із церкви. Круги під очима, видко, зморився. Ну, добре. — Яке у вас свято сьогодні? — питаю.

— Свята нема, а люди молебень найняли, щоб одвернув бог од лиха. Одна надія на бога...

Ну, сидимо ми, розмовляєм про се, про те, а швагер й кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути до мене слово. Вже смеркло, — який тепер день — повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світиться скрізь, ніхто не лягає... Ах, боже... Так якось моторошно, страшно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався — і в сіни. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, хто сокиру тримає напоготові, хто вила, а інший рушницю. Ах, боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав... Ах, боже.

* * *

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніше. Він тривожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось, — турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Нелегко було утихомирить народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслись по селах палаючим вітром і все захопили в свому вихрі. Люди не хотіли одрІзнятись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку, і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Всі прийшли?

— Всі.

Можна було рушати. Але не рушали. Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця і тихо пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ ввіллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік уночі.

Хвиля пройшла в народі.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідий і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуща спинив, витяг з кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулось тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго се робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що читають у церкві. Так, так. Уже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Гуща скінчив і обізвався до Яна:

— Ти нам непотрібний. Складайся і забирайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки беззвучно ворушились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і як п'яний подавсь до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возі з-під гною? Не хочеш, пане? Чуєте, люди, він хоче брички!

Народ збудився наче. Почувся сміх.

— Ач, захотів. Минулося панство.

— Не давать брички.

— Лагодь, МусІю, воза.

— З-під гною.

Мусій кинувсь до воза. АлеЯн став червоний.

— Не треба коней. Пустіть мене пішки.

— З богом!..

Економ насунув шапку і якось боком просунувсь крізь юрбу. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя,

руки були напоготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошинка випала з ока. Треба було приймать економію.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видно.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика, може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуща за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидше ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушать? Таки народне добро, як каже Гуща, але в домі, певно, багато цікавих речей. Наливок, м'яких подушок, посуди та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелося. Так воно й лишиться тут? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льоху два кошики яблук і всіх частувала.

Тимчасом Гуща скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робочі руки грамузляли кривульки або ставили хрест, щоб було міцно. Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли ключниця і хурман, їх не тримали. Двір помалу пустів. Лишились тільки обрані — Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про "народне добро", як Прокіп. По цілих днях він вештався од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався, який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом, і ПрокІп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі у тих кімнатах, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він й слухать не хотів: його обрала громада.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула у вічі. Не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут

будуть збиратись люди, там буде читання. Уява малювала інше життя, ніч розступилась, сяли вікна вогнями, гомін розпирав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожну народну копійку, кожне стебло. З села приходили люди.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять. Що краще — чи поділити землю між люди, чи, може, гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидше ділили. Всім поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити, — говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробім краще народний університет.

Люди приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люди, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і упиралося в небо, і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить "пана у постолах".

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля, переставляла ноги по глеюватій ріллі.

* * *

Хома сміявся і погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. Аякже...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби понад болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Якраз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом і вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе наче долоня...

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тимчасом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і бурха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав.

— Атож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те "спалити" як вітер свистіло у нього в зубах. Було чудо, що гуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут — гуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змій, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталось. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща — давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народну кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій усім жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіться, що роблять з нами в гуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гущі.

— Хіба ми гірші за других?

* * *

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати...

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видко було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в великодну ніч. Люди мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вогко, непривітно і тихо. Здавалось — кінця сьому не буде. Нехай би вже врешті подали знак, коли се неминуче. А може, Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Верталися в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з пітьмою масу важких лантухуватих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрба спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий, і тільки одно вікно тьмяно світилось, як око напіводкрите. Зате гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи, і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драгліла юрма. Раптом одчинилися двері і звідти почулось тривожне.

— Хто там? Чого вам треба?

Се панич Льольо... се Льольо...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! — і погано налаяв.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухо тріснуло щось і розкололо важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий .дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його... бий!.

Те "бий" опекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг, і під вагою тіла, збитого в купу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи, може, втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напирали. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем, і в густій пітьмі, де не видко було лиця сусіда, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались, і щось війнуло звідти, як із безодні. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз! — крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом, і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рам. Білі серпанки, як хмари на весняному

небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі здорові зуби. Ся зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла і лиця залляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувсь і спустив на рояль. А-ах!..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева цвіт. П'яніли. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль не дававсь Хомі. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але віа все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люди пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, з криків скла і металу, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни — будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти! Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувавсь до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кректав, волік до вікна, йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, в осінній мряці, кишіли люди, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась новими людьми, що насилу пробирались через купи уламків. Вони розсипались скрізь, по всьому домі і

кожну кімнату сповнили гвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвеліло й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сяв. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті гусячі крила. Тільки лампи та канделябри лишились цілими і завзято заливали цілу руїну світом, до нестерпучості ясним.

Брудні, наче на лахміття подерті люди спинились і дивились, що б знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерІв.

В кутку Хома старанно трощив ще простий кухняний ослончик, брудний, у помиях, наполовину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трощив недобитий ослончик.

— Годі, покиньте, — кричав Андрій. — Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? його очі на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить! — кричав Андрій.

Люди, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рамах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, тривожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрма й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть!

Вікна паничевого дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий, і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у пітьмі юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась, як в трясці, і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі — і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони — машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці, і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія. Йому хотілось бити сю ситу, гладку скотину, почуть, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видававсь гострим і блискучим, як шило, лютість одняла у нього пам'ять, свідомість і розуміння. Він бив машину що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування, і сповняла луною тисячі звуків високі стіни гральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув утоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпаляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка вся поплила над ним. Люди збіглись дивитись. Синявий вогонь, такий легкий і невинний, що, здавалось, пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав по спирті, і тільки часом високо здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі. Се ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт! Було досадно. На саму згадку запекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покушать. Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути спідсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в вогонь.

Синє полум'я хитнулось, хлюпнуло в чорні криси цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече! — скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; підсподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! скільки добра загине!.. скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі, і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богові.

Раптом ззаду почувся крик:

— Розступіться! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, захлюпало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки плигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився як серце, тільки що вирване з грудей.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув востаннє й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались — тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидше дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки, їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в гуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури,

мокрі, покриті корою рідкого болота, з-під якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синаві тони. А серед тіней од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люди скакали у дикім танці і черпали вогонь з палаючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих іскор. Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

* * *

Другого дня скрізь було тихо. Люди ходили в'ялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість гуральні; мимохіть він притягував очі, і було чудно, що око не упиралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон біліли кахльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В тьмяному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні — вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'яклі, наче здоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злості, як досі, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів, він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворушиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували,— обізвався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така впевненість і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила. До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею,— говорили один одному люди, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо, це справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

— Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думать, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, як по хоробі смерть.

Деякі, правда, мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба се поможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого. Прокіп хазяйнував на панськім полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота ішла своєю чергою — пан не вертався одбирать землю, панич Льольо теж, видко, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив в містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город.

Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То се і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони боже. Я сидів вдома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Усі розбивали, грабували й палили. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, наповерх сплили забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували. Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полуднє од переїжджих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказать винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав народ? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гущі, в селі був спокій. Що тут казати. Гуща і Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали — народне право, наша земля, а тепер — козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постоли... от і озули.

Під вечір на селі появився Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, услід йому заздро дивились.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер робити?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люди не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїни і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні призвели до біди та й поховались. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Недурно каже Підпара: не жди добра од палія.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

— Ну, а гуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись. Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

* * *

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може, Підпара посіяв своїм суворим зором, а може, вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люди мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось і стигло і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловісне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке і вимагало жертв.

У Підпари під образами світилась лампадка. Святочний настрій обіймав хату, ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші, і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, щó радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню спалив? Таки вони. А усім нам гинуть за них? Рішитись хати — та що там хати — може, й життя.

Він хвилювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню — рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме; а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплів в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там? Постріляти та й вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало, як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив подлість.

Коли б не було чого за се?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груди.

— Я одвІчаю. Ось тут бомага. Приказ стреблять всіх бунтарів. За се нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Збирайте сход. Нехай розсудять...

* * *

Гола земля, бита крилами вітру, сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що збирались на сход. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю — одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухати начальство. На сход скликали всю "мужеську плоть", а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряджали чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде? Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь боже, не сталось.

Андрій не слухав.

— Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне, — шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. Всередині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боці.

— Ой, боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами, — жахнулась Маланка. — Мій так само був на гуральні, як і ваш. Тоді півсела довелось би судити.

А сама вже тремтіла: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи під'їхав на панськім коні Семен Мажута. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитався і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилялись з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звірячий жах підняв його ноги, і він кинувсь тікати наосліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду колом. Високе тіло зігнулось удвоє, як складаний ножик, і впало на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло в ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробить йому шкоду, втоптати в землю і знищить. Без потреби він вистрелив в нього і націлявся важким чоботищем вдарить під груди.

— Доволі, готовий! — обізвавсь Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду.

Все сталось так несподівано й швидко, що люди закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле од того, що сталось, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє раптом впало у прірву, що щось прорвалось і увільнилось од пут.

Од юрми одділились Іван Короткий, Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Підпари, готові на все. Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь!

Голови повернулись і тривожно-жорстокі очі стрілись, наче мечі. Де Хома Ґудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота і впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! ПрокІп Кандзюба? А цього за що? Його ж обрала громада?

Староста пояснив.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Андрій Волик! Ведіть!

— Волик… Андрій... — прокотилось луною. — Тут... ось він...

— Ой, боже, що він вам винен! — кричала Маланка. — Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скигління, подібне до виття під ножем поросяти, і тільки зрідка його рвали окремі слова.

Тимчасом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва наверх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не поможе.

Його штовхнули, і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель, з своїм цурпалком замість руки.

— Змильтесь... люди... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покірно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом одтягли тіло в калюжу.

Але мусили кинуть, їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... встає... він ще живий. Семен... Семен...

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показалась рука, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два-три рухи, вагання — і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремно шукали, за що б схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад у воду.

І знов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом, і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось. Юрма зітхнула великими грудьми і паче брижі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заяложений

зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Інакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли напоготові. Він зрозумів. Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвІт перед богом.

— Хіба ти піп? Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братіку. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидше кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

— І ви про мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може, покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулась крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз уклякла на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай... — спиняв її Прокіп. — Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... нащо він вам...

— Ой, боже, — голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, щоб була своя мука... Мою одежу лиши для сина, як виросте — зносить.

— Швидше там! — наглив Підпара.

— Ой, — голосила Марія.

— Кланяйся мамі... нехай простять... та й вже. І ти прости...

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок. — Потому згадав:

— Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розщібнувся і лишився в одній сорочці.

Круг нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, якби умазався в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте, — спинив їх Панас Кандзюба: — я сам. — Він все ще біля Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи ще востаннє. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. ЇЇ одтягли між люди.

— Прощайся, синашу...

ПрокІп вклонився на чотири угли.

— Простіть мене, люди... Може, кому чим завинив... Прощайте...

— Хай бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа.

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулить рота, але не міг. Спідні щелепи тряслись в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуща? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак ні Хоми, ні Гущі не було. Вони десь щезли.

Підпара найшов охочих і послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втекти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали поодинці між два ряди і брали в вогні, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, і червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

* * *

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пітьмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала в серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж заніміло. Нема ні страху більше, ані жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі і непотрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї тікає, все одцуралось. Був у неї Андрій — цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалась і втікла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Їй нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ся пустка, як в домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що

видається давнім, давно забутим сном. Чи то було сьогодні, чи нічого не було? Одно тільки виразно ясніє у пітьмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в оливі, з прилиплим піском. Шукала, десь був четвертий, і не знайшла. Що б пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась в зморшки, і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала — тільки забула, в якому місці... Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крізь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

31 березня 1910 р.